

УДК 338.242.4

Приб К.А.

доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри менеджменту
Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України

СУТНІСТЬ КРИЗ ТА ЇХ МІСЦЕ У ПРОЦЕСАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ДИНАМІКИ

У статті розкрито сутність криз як соціально-економічного феномена. Зазначається, що кризу доцільно розглядати виключно як складову економічної динаміки, яка може виникати у процесі як регулярних, так і іррегулярних динамічних коливань. Доведено, що кризи відіграють досить різнопланові ролі в економічній динаміці, а їх наслідки значною мірою залежать від реакції господарської системи на виникнення або загрозу кризи та використовуюваного стабілізаційного механізму.

Ключові слова: криза, економічна динаміка, економічний цикл, господарська система, кон'юнктура, коливання кон'юнктури.

Приб Е.А. СУЩНОСТЬ КРИЗИСОВ И ИХ МЕСТО В ПРОЦЕССАХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИНАМИКИ

В статье раскрыта сущность кризисов как социально-экономического феномена. Указано, что кризис целесообразно рассматривать исключительно как составляющую экономической динамики, которая может возникать в процессе как регулярных, так и иррегулярных динамических колебаний. Доказано, что кризисы играют достаточно разноплановые роли в экономической динамике, а их последствия в значительной степени зависят от реакции хозяйственной системы на возникновение или угрозу кризиса и используемого стабилизирующего механизма.

Ключевые слова: кризис, экономическая динамика, экономический цикл, хозяйственная система, конъюнктура, колебания конъюнктуры.

Приб К.А. THE ESSENCE OF THE CRISIS AND THEIR PLACE IN THE PROCESSES OF ECONOMIC DYNAMICS

The article reveals the essence of the crisis as a socio-economic phenomenon. Stated that the crisis is appropriate to consider only as a component of economic dynamics that may occur during both regular and irregular dynamic vibration. It is proved that crises act out quite diverse roles in economic dynamics and their effects largely depend on the response of the economic system on the occurrence or threat of a crisis and mechanism of stabilizing.

Keywords: crisis, economic dynamics, economic cycle, economic system, market conditions, fluctuations in market conditions.

Постановка проблеми. Функціонування і розвиток економіки супроводжує виникнення і перебіг криз різної природи походження і генезу – світових і міжнародних, макроекономічних і регіональних, галузевих і тих, що виникають у діяльності окремих господарюючих суб'єктів, їх підрозділів або структурних одиниць, життєвих циклах продуктів і ринків тощо. Спільним для усіх цих криз є те, що вони обов'язково тією чи іншою мірою відбиваються на діяльності окремих підприємств та економічних систем вищого порядку як утворюючи можливості оновлення і розвитку, так і привносячи небезпеку руйнування. Які наслідки матиме вплив кризи залежить не тільки і не стільки від її масштабів, потужності і тривалості. Вирішальними тут часто стають наявність потенціалу життєздатності, ефективність і виваженість внутрішнього управління, вчасність і адекватність надання зовнішньої допомоги та загалом утворення цілісних механізмів стабілізації. Для формування таких стабілізаційних механізмів та налагодження дієвої системи антикризового управління й антикризового регулювання важливе значення має розуміння сутності і природи криз, визначення їхнього місця у процесах економічної динаміки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, з яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вивчення динаміки економічних процесів, природи походження та механізмів перебігу криз майже два століття є предметом досліджень великого числа науковців, що представляють усі провідні наукові школи і течії. Найбільш визначальними стали праці Ф. Енгельса, Дж. Кейнса, М. Кондратьєва, К. Маркса, А. Маршалла, М. Ротбарта, М. Туган-Барановського, М. Хазіна, Р. Харрода, Д. Чистіліна, Й. Шумпетера [1-13] та багатьох інших учених.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена означена стаття. Водночас, незважаючи на значні теоретико-методологіч-

ні й практичні напрацювання у сфері розуміння криз та їхнього місця у процесах економічної динаміки, наукова дискусія точиться й досі. Недостатньо вивченою залишається природа походження і механізми перебігу криз, їх співвідношення із економічними циклами різного генезу і тривалості, характерні ознаки, функції тощо.

Виходячи з вищевикладеного, метою даного дослідження став розвиток теоретичних засад щодо вивчення сутності криз та з'ясування їх місця у процесах економічної динаміки.

Результати дослідження. Слово «криза» походить із давньогрецької мови (*krisis*) і має декілька варіантів дослівного перекладу: «різкий перелом», «поворот» або «переворот», «перехідний стан», «важке, скрутне становище», «ускладнення», «невідповідність», «нестача», іноді слово перекладають як «рішення» і навіть «можливість», «переломний момент». Зважаючи на багатогранність перекладу, в науковій літературі склалося декілька підходів щодо визначення сутності даного терміна.

Принципово різними підходами є два наступні, які характеризують окремі сторони сутності кризи. Перший пов'язаний з нестачею чого-небудь – ресурсів, товарів, прибутків тощо. Навіть поширений термін «криза перевиробництва» по суті означає не стільки зайву кількість вироблених товарів, скільки нестачу попиту на вироблений товар. За цим підходом «криза» розглядається як результат певних процесів у ринковому середовищі і є статичним явищем.

Другий підхід пов'язаний з унеможливленням дії, коли мова йде про різку зміну кількісних і якісних характеристик економічної системи, що унеможлиблює виконання функцій цієї системи, або певну межу у заостренні протиріч в середині попереднього способу регуляції економічної системи, що унеможлиблює її подальше існування. У цьому разі криза є переломним моментом в економічній динаміці чи у процесі

розвитку економічної системи, що характеризується зміною домінуючої тенденції на протилежну та за якого стає неможливим продовження попереднього етапу, подальше застосування старих способів руху і регуляції. Тому в момент кризи система руйнується, а процес припиняється, натомість здійснюється перехід до нової траєкторії руху, нового способу регуляції, нових засад функціонування системи.

Слід зазначити, що другий підхід, який нині більш розповсюджений у науковій думці, бере свої витоки ще з робіт К. Маркса та Ф. Енгельса, які першими розглядали кризу як певну колізію капіталістичного ладу, таке загострення протиріч і антагонізм між суспільно-економічним ладом і способом господарювання, попитом і пропозицією, виробництвом і споживанням, а також між коротко- та довгостроковими цілями власників капіталу, які унеможливають подальший розвиток економіки з динамікою і пропорціями передкризового періоду [1]. Проте найточніше сутність криз можна охарактеризувати лише поєднанням двох наведених вище підходів. Кризу необхідно розглядати як динамічне і статичне явище, що являє собою злам економічної динаміки з підвищувальної хвилі на понижувальну, супроводжується різким зниженням ресурсної забезпеченості та можливостями ведення господарської діяльності, унеможливує подальше функціонування економічної системи на колишніх засадах.

Вивчаючи сутність і природу походження криз, їхню роль у процесах економічної динаміки і розвитку, необхідно підкреслити досить важливий аспект – власне криза є достатньо аморфним явищем. Відокремлена від об'єкта, на який вона впливає, криза не має власних характеристик, власних елементів прояву. Судити про неї можна виключно виходячи зі зміни параметрів життєдіяльності господарської системи, яка знаходиться чи потенційно може потрапити під дію кризи, або по тих процесах у внутрішньому середовищі господарської системи чи її зовнішньому оточенні, які призводять до виникнення і поглиблення кризи. Наприклад, криза на фондовому ринку проявляється істотним зниженням курсів цінних паперів, скороченням кількості укладених угод або деформацією структури торгів, панікою, неплатоспроможністю і банкрутством учасників тощо. Перебіг кризи в економіці регіону відбувається у вигляді занепаду окремих територій, часткової зупинки виробництва, руйнування міжрегіональних господарських зв'язків, погіршення роботи інфраструктури, підвищення соціальної напруги, посилення міграційних процесів. Криза у діяльності підприємства проявляється виснаженням його фінансових можливостей, порушенням ритмічності роботи і виробничими простоями, скороченням обсягів виробництва і реалізації, збитковістю, нестачею обігових коштів, погіршенням соціально-господарських відносин у колективі тощо. Тобто у кожному разі криза проявляється змінами характеристик роботи об'єкта, на який вона впливає, чи його окремих сегментів. Тому відокремлено від об'єкта кризи неможливо досліджувати.

Наступним, не менш важливим аспектом, що допомагає усвідомити сутність кризи, є те, що кризу можна розглядати тільки як складову економічної динаміки, як елемент змінюваного у часі процесу, що проявляється виключно серед інших його складників: пожвавлень, бумів, застою тощо. Майже століття тому, описуючи історію розвитку наукової думки щодо природи виникнення і перебігу криз, М. Кондратьєв зазначав: «чим далі йшло вивчення

повторюваних капіталістичних криз, тим більше ставало очевидним, що криза являє собою лише одну фазу цілого капіталістичного циклу. Цьому наростаючому переконанню, мабуть, уперше дав певне вираження В. Зомбарт. На початку ХХ ст. він заявив, що «теорія криз має перетворитися у більш загальну теорію, в теорію кон'юнктури і її коливань у цілому. Подальший розвиток наукової думки пішов саме у цьому напрямі. Таким чином, відштовхуючись від проблеми криз, економічна думка крок за кроком прийшла до теорії циклів кон'юнктури. Проблема криз і її значення від цього, звичайно, не втратили своєї актуальності. Проте вона розглядається у зв'язку з проблемою перебігу циклів кон'юнктури в цілому» [2, с. 173-174].

Слово «цикл» у перекладі з грецької означає «коло». У загальному розумінні він являє собою сукупність явищ чи процесів, яка утворює кругообіг упродовж визначеного проміжку часу. Цикл здебільшого розглядають або як певний проміжок часу, або як закономірність зміни фізичного стану явищ.

Попри широке тлумачення у науковій літературі найліпше поняття циклу і кризи, як його складової, можна усвідомити з переосмислення підходів Й. Шумпетера та Р. Харрода [3; 4]. Цикл являє собою завершений період у загальній тривалості розвитку економічної системи, в результаті якого вона виходить на якісно новий рівень функціонування. Щоправда, якісно новий не завжди означає кращий, скоріше лише інший, відмінний від попереднього. На кожному витку циклу система потрапляє у ситуацію протиріч, антагонізму її внутрішніх прагнень, реального стану і можливостей, що надаються оточуючим середовищем. Намагання системи змінити свій реальний стан з максимальним наближенням його характеристик до внутрішніх прагнень системи і якомога повнішим використанням можливостей, що надаються оточуючим середовищем, і призводять до виникнення наступного циклу. Таким чином, цикл являє собою завершений період розвитку економічної системи, упродовж якого відбуваються послідовні зміни її кількісно-якісних характеристик, викликані зміною внутрішнього і зовнішнього середовища її функціонування та антагонізмом прагнень, реалій і можливостей.

Виділяють надзвичайно велику кількість різновидів економічних циклів – від звичайних сезонних, які тривають відносно короткий період часу, до великих кон'юнктурних, які тривають 50-60 років, а іноді й до затяжних історичних циклів, що перевищують 1200 років. Проте в економічній науці, що вивчає проблеми криз, визнання набули 7-11-річні промислові цикли Жугляра, короткі цикли Кітчича, будівельні 20-річні цикли Кузнеця, великі цикли кон'юнктури Кондратьєва (К-хвилі).

Особливо значний науковий інтерес викликали великі цикли кон'юнктури, описані М.Д. Кондратьєвим. У процесі досліджень економічної кон'юнктури М.Д. Кондратьєв стикнувся із феноменом чергування довготривалих періодів підйому і занепаду світового капіталістичного господарства, на які ще у середині ХІХ ст. вказував Х. Кларк, намагаючись обґрунтувати невіпадковість періоду в 54 роки між двома світовими «економічними катастрофами» 1793 і 1847 рр., і на які звертали увагу К. Жугляр, У. Джевонс, А. Гельфанд, Я. ван Гельдерен, С. де Вольф, М.І. Туган-Барановський та ін. М.Д. Кондратьєв довів, що великі кон'юнктурні цикли відбуваються не лише через рух товарних цін, а й зміну великого числа кількісних і якісних показників функціонування

економіки. Цей висновок учений підкріпив результатами статистичного аналізу фактичного матеріалу. Сутність теорії М.Д. Кондратьєва зводилася до наступного. Кон'юнктура є виразником економічної динаміки, а усі динамічні процеси, що її характеризують, поділяються на «еволюційні (неповторні, або незворотні) та хвилеподібні (повторні, або зворотні)». Під еволюційними, або незворотними, процесами М.Д. Кондратьєв розумів «ті зміни, які за відсутності різких сторонніх пертурбаційних впливів протікають у визначеному і в одному й тому самому напрямі. Під хвилеподібними (повторними, або зворотними) процесами слід розуміти ті процеси змін, які в кожний даний момент мають свій напрям і, відповідно, постійно змінюють його; а також ті процеси, за яких явища, перебуваючи в даний момент у певному стані, а потім змінюючи його, рано чи пізно можуть знову повернутися до початкового стану» [2]. Слід зазначити, що такий підхід у розмежуванні зворотних і незворотних процесів був революційним і найліпше уможливив розуміння відмінностей між економічною статикою і динамікою, які через півстоліття найнаочніше були викладені Р. Харродом [4]. Незворотні процеси характеризують динаміку загального розвитку економіки, а зворотні – коливання кон'юнктури, які, за М.Д. Кондратьєвим, «можуть бути іррегулярними і регулярними. Останні у свою чергу поділяються на сезонні й циклічні. Серед циклічних розрізняються середні цикли, що тривають близько 7-11 років, й великі, які охоплюють від 40 до 50 років» [2].

У своїй теорії М.Д. Кондратьєв намагався визначити причини виникнення і перебігу великих кон'юнктурних коливань. Часто у сучасній науковій літературі вказується, що як такі причини М.Д. Кондратьєв визначав заміну основних виробничих фондів. Проте детальне вивчення робіт ученого дає підстави стверджувати, що це не зовсім так. Адже, посилаючись на К. Маркса, він погоджувався, що в основі 10-річних (або 7-11-річних) циклів лежить знос машин, обладнання та інших засобів праці. Разом з цим припускав, що в основі великих циклів лежить зношування і заміна великих капітальних благ, що потребують тривалого часу і великих витрат на своє виробництво. Під такими великими капітальними благами М.Д. Кондратьєв розумів не лише техніку і технології, а загалом суспільний лад, суспільні та соціально-економічні відносини. Саме цим пояснював чисельні соціальні катаклізми, як то війни, повстання, революції, демократичні соціальні течії тощо, які супроводжують підвищуючи хвилі великих циклів [2, с. 217, 218]. Саме у роботах М.Д. Кондратьєва закладені підвалини для розуміння різних економічних циклів, їх взаємозалежності, а також природи виникнення і перебігу криз.

У науковій літературі з проблем економічних циклів подеколи змішують поняття циклів і хвиль, «використовуючи їх як синоніми, що цілком заплутує недосвідчених дослідників» [5, с. 111]. Проте ці поняття принципово різні. Їх вирізнення започатковане ще М.Д. Кондратьєвим, коли у межах перебігу великого циклу кон'юнктури він виділив підвищувальні і понижувальні хвилі [2]. Отже, хвилі, по суті, являють собою проміжки часу, впродовж яких зберігається певна тенденція економічної динаміки. Д. Чистілін зазначає, що хвиля – це процес, тренд [6, с. 41].

У зв'язку з тим, що цикл зазвичай вміщує дві протиспрямовані хвилі, а кризи являють собою переломний момент, у який змінюється вектор руху еко-

номічних процесів, то потрібно звернути увагу на те, що упродовж перебігу економічного циклу спостерігається принаймні два варіанти зламу тенденцій – з підвищувальною на понижувальну та навпаки – з понижувальною на підвищувальну. Проте з виникненням кризи пов'язують лише один із них. Цей аспект ліпше за інших пояснив Дж. Кейнс, який писав, що «кризою є раптова і різка зміна підвищувальної тенденції понижувальною, адже при зворотному процесі такого різкого повороту почасти не буває» [7, с. 142].

Необхідно звернути увагу на той факт, що в економічній динаміці вирізняються регулярні коливання кон'юнктури, які власне і формують економічні цикли, та нерегулярні, випадкові. При виникненні цих нерегулярних коливань, які не утворюють циклів, все таки можуть виникати кризи. І ті кризи, які виникають як фаза економічного циклу, і ті, що формуються під впливом іррегулярних коливань, мають ставати предметом наукових досліджень, оскільки вимагають запровадження спеціального антикризового управління на рівні підприємств та антикризового регулювання на рівні держави.

Повертаючись до проблеми циклів і підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що, на думку більшості науковців, криза являє собою лише фазу, нехай і найвиразнішу, але лише етап динамічного процесу. Водночас саме криза відіграє вирішальну роль у механізмі циклічності. Як зазначав К. Маркс, «криза завжди становить вихідний пункт для великих нових вкладень капіталу, більшою або меншою мірою створює нову матеріальну основу для наступного циклу оборотів» [8, с. 176].

При цьому науковці наводять різну загальну кількість фаз циклічності. Зазвичай виокремлюють чотири наступні: 1) кризу; 2) депресію; 3) поживлення; 4) стабілізацію або бум. К. Маркс і Ф. Енгельс виділяли п'ять фаз – «періоди середнього поживлення, процвітання, надвиробництва, кризи і застою» [9, с. 453], а подеколи вказували на існування шостої – стадії спокою [1, с. 400].

Натомість А. Маршалл розробив теорію довгострокової рівноваги, в якій відсутня стадія кризи [10]. Ідею безкризового циклу висували й представники Гарвардської економічної школи. Проте, змінюючись за своєю тривалістю, механізмами перебігу та іншими характеристиками кризи продовжують періодично виникати у житті суспільства, а спроби сформувати безкризовий цикл зазнають фіаско.

У науковій літературі немає єдиного підходу щодо застосування термінології у відношенні криз та явищ, які їх супроводжують. З кризою завжди пов'язані такі феномени як дестабілізація та посткризова економічна депресія. Термін «дестабілізація» використовується для позначення початкового етапу або першої фази кризи, коли економічна система втрачає здатність до урівноважених фінансово-господарських відносин. Проте подеколи його застосовують як повний аналог терміна «криза» з метою пом'якшеного сприйняття критичної ситуації, певної дестигматизації. У свою чергу посткризова депресія по суті являє собою фазу економічної динаміки, що настає одразу після кризи, адже безпосередньо після зламу тренду економічної динаміки розпочинається період, коли характеристики функціонування економічної системи погіршуються. Необхідно звернути увагу на те, що від терміна «економічна депресія» у науковій літературі і практиці невиправдано відмовляються. З другого боку, депресію і власне кризу часто поєднують і сприймають як єдиний феномен – «кризу».

Так, щодо обмеження використання означених термінів в економічній науці вдало висловився М. Ротбард [11]. Він зазначав, що «у минулі часи ми потерпали від майже періодичних економічних криз, початок яких називався «панікою», а затяжний період після паніки називався «депресією». Найвідомішою депресією нового часу є, звичайно, ж та, що розпочалася 1929 р. з типової фінансової паніки і тривала до початку Другої світової війни. Після катастрофи 1929 р. економісти і політики вирішили, що це більше ніколи не повинно повторитися. Щоб успішно і без особливого клопоту справитися з цим завданням, необхідно було лише виключити із вживання саме слово «депресія». З цього моменту Америці більше не довелося відчувати депресій. А вже коли 1937-1938 рр. наступила чергова жорстока депресія, економісти просто відмовилися використовувати цю страхітливу назву і ввели нове більш приємне поняття – «реcesія». З тих пір ми пережили вже немало реcesій, але при цьому жодної депресії. Хоча доволі скоро слово «реcesія» також виявилось досить різким і після реcesії 1957-1958 рр. у нас відбувалися лише «спади», або навіть краще «уповільнення», а то й «відхилення» [11]. Так у використанні західних економістів практично зникли усі основні складники термінів «криза» і «депресія», і хоча самі терміни залишилися значно змінилися їх забарвлення. Ситуація відносно змінилася лише із виникненням світової кризи 2008-2009 рр.

На теренах радянської економічної науки слово «криза» взагалі не застосовувалося до соціалістичної дійсності, адже, за переконанням К. Маркса та його послідовників, криза – явище, притаманне виключно капіталістичному суспільству, воно доводить нездатність цього суспільства стабільно функціонувати і розвиватися. Рано чи пізно, вказував К. Маркс, виникнення економічної кризи має послугувати приводом і стати основною умовою соціалістичної революції, адже єдиний шлях переборення циклічного повторення криз полягає у суцільній зміні суспільного ладу [1, с. 14]. Оскільки утворення Радянського Союзу було наслідком такої революції, то ставало зрозумілим, що криз в його економіці априорі бути не може. При цьому голод, безлад у господарстві, руйнування виробничого апарату та інші негативні явища, які періодично виникали на теренах радянської економіки, називали «розрухою» або подібними термінами і пояснювали їх наслідками війни, діями контрреволюційних чи антирадянських елементів тощо.

Із набуттям Україною незалежності, трансформацією планово-адміністративної економіки на ринкові засади господарювання слово «криза» упевнено увійшло в обіг. Проте його стали використовувати у надто широкому сенсі. Більшість науковців вказує, що криза – це різкий злам чого-небудь (динаміки, економічної ситуації, умов діяльності тощо). Зазвичай «різкий» означає «короткочасний», такий що відбувається швидко і болісно. Водночас, нині в українській літературі і практиці проміжок часу, який відносять до кризи, часто розтягується на декілька місяців, а то і років. Найяскравіший приклад – трансформаційна криза 1990-х років. Навіть подеколи вирізняють за тривалістю впливу коротко-, середньо- і довгострокові кризи. Тобто нині явище, яке прийнято у вітчизняній науковій літературі і практиці означати терміном «криза», складається з власне «кризи» – зламу тренду економічної динаміки, та «посткризової депресії», яка являє собою погіршення сукупності характеристик функціонування економічної системи.

Будь-яка економічна криза завжди носить персоналізований характер. Водночас для усіх економічних криз тієї чи іншої мірою притаманні загальні, типові ознаки. За останні півтора-два століття у науковій літературі виділено досить багато ознак криз незалежно від природи їх походження, генезу, масштабів, наслідків тощо. Перша з них – це періодична повторюваність криз, на яку науковці звернули увагу уже у першій половині XIX ст. Одразу ж виникла думка, що така повторюваність має певну математичну залежність чи періодичність. Існували теорії, автори яких намагалися довести, що така періодичність є досить жорсткою, її повторюваність у часі має цілком визначені часові лаги. Саме тому причини криз вишукували у процесах чи явищах, які співпадали з цими часовими проміжками. Проте практика довела неспроможність такого підходу. Уже наприкінці XIX ст. М. Туган-Барановський зазначав, що «періодичність приливів і відливів капіталістичної промисловості далеко не має характеру математичної періодичності: промисловий цикл може розтягуватися і стягуватися залежно від конкретних умов даного моменту» [12, с. 186].

Другою характерною ознакою криз є те, що вони являють собою неминучу складову частину циклічної динаміки суспільних систем. Як показує досвід, кризи можуть бути більш чи менш потужними, здійснювати різний за інтенсивністю, обсягами і наслідками вплив на економічну систему, проте оминати цю фазу економічної динаміки неможливо, а всі ідеї безкризового циклу в кінцевому підсумку зазнавали поразки. Як зазначалося вище, ще з часів К. Маркса [1] у науковій літературі існувала думка про органічну притаманність криз і циклів капіталістичному ладу. Проте нині поширюються окремі теорії, наприклад М. Хазіна [13], які доводять, що економічні цикли і кризи, щоправда у дещо зміненому вигляді, були притаманні й економіці соціалістичних країн. Крім того, органічний перехід капіталістичних відносин до ринкової економіки призвів до окремих змін у перебігу циклів, проте не зумовив їх припинення. Отже, можна стверджувати, що цикли і кризи є невід'ємними елементами економічної динаміки в цілому, а не лише капіталістичного устрою.

Крім наведених вище двох основних характерних рис криз доцільно виділяти ще й такі:

- кризи являють собою процес, детермінований у часі;
- криза є об'єктивним економічним процесом;
- у результаті перебігу криза може призводити як до негативних, небезпечних, так і до позитивних наслідків шляхом руйнування застарілих систем і вивільнення шляху для розвитку нових;
- кризи скінченні, вони не є постійним, перманентним станом системи;
- кризи багатофакторні і багатомірні, кожна з них у певному сенсі неповторна, тому, незважаючи на різного роду класифікації, неможливо знайти двох тотожних криз;
- викликаються і визначаються сукупністю чинників;
- глибина і тривалість кризи залежать від характеру циклу, взаємодії циклів різної тривалості і різних сфер. Така взаємодія зазвичай розвивається у трьох формах: резонансна, коли кризові фази різних за тривалістю циклів та у різних сферах співпадають, посилюючи один одного; демпфування та пом'якшення криз; деформації циклу, переривання його нормального перебігу під впливом вагомих зрушень у суміжних областях.

У науковій літературі вирізняють окремі соціально-економічні функції, які виконує криза. До них відносять такі: прояв прихованих конфліктів і диспропорцій; актуалізація процесу економічних причин конфлікту; масової селекції ефективних власників; відновлення адекватності соціально-економічних умов відтворювального процесу; оновлення ідеологічних, політичних умов і еліт тощо. Отже, поряд із загрозами і руйнуванням кризи можуть призводити й до позитивних результатів.

Як зазначав М. Туган-Барановський [12, с. 349], «старі теоретики криз (правда з числа апологетів капіталістичного ладу, на зразок Ж.Б. Сея) порівнювали кризи з рятувальною грозою, яка ламає дерева, проте очищує атмосферу і оживляє поля». Водночас сам науковець вважав, що до сучасних криз (йшлося про кризи кінця XIX ст., проте залишається актуальним і понині) навіть найзатятіший оптиміст, завжди готовий радіти й співати гімни існуючому, звичайно не застосує подібної характеристики.

Висновки. Криза є результатом антагоністичних тенденцій у розвитку економічної системи, її як соціально-економічний феномен слід розглядати з двох точок зору – як динамічне і статичне явище, що являє собою злам економічної динаміки з підвищувальною хвилею на понижувальну, супроводжується різким зниженням ресурсної забезпеченості та можливостями ведення господарської діяльності, унеможлиблює подальше функціонування економічної системи на колишніх засадах. Будь-яка криза є достатньо аморфним явищем, що відокремлена від об'єкта, на який впливає, не має власних характеристик та елементів прояву. Тому судити про кризу можна виключно виходячи зі зміни параметрів життєдіяльності господарської системи, яка знаходиться чи потенційно може потрапити під дію кризи, або по тих процесах у внутрішньому середовищі господарської системи чи її зовнішньому оточенні, які призводять до виникнення і поглиблення кризи. Поряд з тим кризу доцільно розглядати виключно як складову економічної динаміки, як елемент змінюваного у часі процесу, що проявляється тільки серед інших його складників: похвалень, бумів, застою тощо. При цьому кризи можуть виникати як у процесі регулярних, так і іррегулярних динамічних коливань. Роль криз в економічній динаміці і загалом у функціонуванні господарських систем досить різнопланова, а наслідки їх впливу значною мірою залежать від

того, як господарська система реагує на виникнення або загрозу кризи, які стабілізаційні механізми використовують для переборення її наслідків.

Перспективи подальших розвідок щодо вивчення криз полягають в обґрунтуванні методів і механізмів подолання їх негативних наслідків у національному господарстві України в умовах сучасних соціально-політичних катаклізмів, розгортання військової агресії, економічної і фінансової дестабілізації, трансформації світових глобалізаційних процесів тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Маркс К. Избранные произведения : в 2 т. – Т. 1. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Печатный двор, 1952. – 636 с.
2. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Кондратьев Н.Д. ; редкол. Л.И. Абалкин (отв. ред.) и др. – М. : Экономика, 1989. – 526 с.
3. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер; пер. с нем. В.С. Автономова, М.С. Любского, А.Ю. Чепуренко; общ. ред. А.Г. Милейковского. – М. : Прогресс, 1982. – 439 с.
4. Харрод Р.Ф. К теории экономической динамики / Харрод Р.Ф. – М. : Гелиос АРВ, 1999. – 160 с.
5. Ресурсы предприятия и антикризисное управление : сб. науч. тр. / Юж.-Рос. гос. техн. ун-т. – Новочеркасск : ЮРТУ, 2001. – 124 с.
6. Чистілін Д. Про хвильову природу економічних циклів / Д. Чистілін // Економіка України. – 2006. – № 5. – С. 38-46.
7. Кейнс Дж.М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей : реферат-дайджест / В.М. Фещенко (референт-уклад.). – К. : Асоціація українських банків, 1999. – 189 с.
8. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Т. 2, Кн. II: Процес обігу капіталу / К. Маркс – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. – 515 с.
9. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. – Т. 1. – Кн. I: Процес виробництва капіталу / Маркс К. – К. : Освіта, 1954. – 790 с.
10. Маршалл А. Основы экономической науки / Маршалл А. / В.И. Бомкин (пер. с англ.) Дж.М. Кейнс (предисл.). – М. : Эксмо, 2007. – 832 с. – (Серия «Антология экономической мысли»).
11. Ротбарт М.Н. Экономические депрессии: их причины и методы лечения / Ротбарт М.Н. [Электронный ресурс] // Издательство «Социум». – Режим доступа : <http://www.sotsium.ru/books/46/43/rothbard69.html>.
12. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / Туган-Барановский М.И. – К. : Наук. думка, 2004. – 368 с. – (Классика отеч. экон. мысли).
13. Хазин М. Теория кризиса / Хазин М. [Электронный ресурс] // Доклад на конференции в г. Модена, Италия, 9 июля 2008 года. – Режим доступа : <http://worldcrisis.ru/crisis/4731534>.